

MONIKA ADAMCZYK*

Uczenie się przez całe życie jako element uczestnictwa społecznego osób starszych i ich aktywnego starzenia się

Lifelong Education as Part of Social Participation and Active Aging of Senior Citizens

Abstrakt

Artykuł traktuje o znaczeniu edukacji ustawicznej w procesie aktywnego i pomyślnego starzenia się. Edukacja w okresie późnej dorosłości jest ważnym zagadnieniem, szczególnie w obliczu starzenia się społeczeństwa i zmian zachodzących we wszystkich sferach funkcjonowania człowieka. Pozwala ona na wszechstronny rozwój, zapewnia orientację w ciągle zmieniającej się rzeczywistości społecznej i stwarza możliwość poprawy jakości życia w różnych jego obszarach. Przez proces uczenia się osoba starsza współtworzy warunki do poprawy swojego życia i staje się świadomym uczestnikiem życia społecznego. Edukacja umożliwia seniorom funkcjonowanie w przestrzeni życia społecznego na takich samych zasadach jak młodsze grupy wiekowe, a tym samym przeciwdziała marginalizacji.

Słowa kluczowe: aktywne starzenie się, edukacja w starości, jakość życia, ludzie starzy, starość, uczestnictwo społeczne

Abstract

This article addresses the importance of lifelong education in the process of active and successful ageing. Education in late adulthood is an important issue especially in context of ageing society and changes taking place in all spheres of human functioning. Lifelong education enables all-round development, provides orientation in the ever-changing social reality and creates opportunities to improve the quality of life in various areas. Through the learning process, the older person co-creates the conditions for improving his or her life and becomes a conscious participant of social life. Lifelong

* Dr hab. Monika Adamczyk – Katedra Socjologii Struktur, Procesów Społecznych i Pracy Socjalnej, Instytut Nauk Socjologicznych, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: monika.adamczyk@kul.pl, ORCID: 0000-0002-1331-6026.

education, among other things, enables seniors to function in the space of social life on an equal footing compared with younger age groups, which counteracts social marginalisation of older age groups.

Keywords: active ageing, education in old age, quality of life, old people, old age, social participation

Wstęp

Poziom edukacji jest uznawany za jeden z najważniejszych predyktorów zmian społeczno-gospodarczych w danym społeczeństwie¹. W projektowaniu pozytywnych zmian społecznych, edukacja staje się tym elementem, który ma zmieniać grupę przez oddziaływanie jednostek. Szybkie tempo przemian rzeczywistości społeczno-gospodarczej i politycznej końca lat osiemdziesiątych i początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku dał impuls do rozwoju koncepcji kapitału społecznego oraz koncepcji uczenia się przez całe życie (ang. *lifelong learning* – LLL)². Ta ostatnia stała się nie tylko polityczno-oświatowym założeniem, wykorzystywanym do tworzenia programów i strategii różnych polityk społecznych, ale także coraz powszechniej realizowaną praktyką edukacyjną. Koncepcja kapitału społecznego wskazała zaś, że sieci społeczne są aktywami, a uczenie się może wpływać na budowanie sieci tych relacji i tym samym niwelować różnice społeczne i pozytywnie wpływać na grupy defaworyzowane, np. seniorów. To właśnie w koncepcji kapitału społecznego zaproponowano ramy do analiz i interpretacji w obszarze ekonomii, pedagogiki, antropologii socjologii i nauk politycznych, wskazując, jak i dlaczego wiele rodzajów kapitału gromadzi się w procesie rozwoju sieci³. Przedkładany tekst ma charakter przeglądowy i prezentuje dotychczasowy stan wiedzy na temat edukacji ustawicznej. Stawia sobie także za cel przybliżenie koncepcji kształcenia ustawicznego w kontekście pozytywnych skutków tego rodzaju aktywności dla jakości życia osób starszych.

¹ J.F. Helliwell, R.D. Putnam, *Education and Social Capital*, „Eastern Economic Journal” 2007, vol. 33, iss. 1, s. 1–19.

² Commission of the European Communities, *Commission Memorandum of 30 October 2000 on lifelong learning*, Brussels 2000, https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf (dostęp: 9.08.2022); por. P. Bourdieu, *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, w: *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt*, Hrsg. R. Kreckel, Verlag Otto Schwartz, Göttingen 1983, s. 183–198; J. Coleman, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology” 1988, vol. 94, suppl., s. 95–119.

³ Tung-Yuang Liou, Nai-Ying Chang, *The Applications of Social Capital Theory in Education*, „Hsiuping Journal of Humanities and Social Sciences” 2009, vol. 11, s. 99–122.

Uczenie się osób starszych

Człowiek dorosły, przyjmujący rolę ucznia to osoba uspołeczniona, umiejąca działać harmonijnie z innymi ludźmi będącymi członkami zespołu. Dorosli, a szczególnie seniorzy, traktują edukację jak szansę na spełnienie czterech zasadniczych celów życiowych: ułatwienie zmian, uczestniczenie w życiu społeczno-politycznym, doskonalenie każdej formy rozwoju, w tym rozwoju osobistego. To dzięki uczeniu się na każdym etapie życia człowiek przygotowuje się do stojących przed nim zmian i wyzwań⁴. Przykładem tego, w jaki sposób edukacja może ułatwiać zmiany na każdym etapie życia jest obszar technologii cyfrowych. Jak wynika z badań, w latach 2014–2019 nastąpił wyraźny wzrost liczby seniorów korzystających z technologii cyfrowych i internetu (z 60% do 89%)⁵. Wpływ na to miały takie zmienne społeczno-demograficzne, jak wiek, wykształcenie, status społeczno-ekonomiczny, dostęp do technologii, szkolenia i zaufanie. Zaawansowany wiek, niski status społeczno-ekonomiczny czy niski poziom wykształcenia są czynnikami wpływającymi na przepaść cyfrową⁶. Ważną inicjatywą wspomagającą edukację cyfrową osób dorosłych są programy Latarnicy2020.pl i Latarnicy w akcji. Projekty te zostały zainaugurowane w czerwcu 2019 roku i są przejawem działania na rzecz edukacji cyfrowej skierowanej do osób pełnoletnich nieangażujących się w cyfrowy świat, stojących z boku przemian technologicznych⁷. Ważnym czynnikiem, skłaniającym do podejmowania tego rodzaju edukacji jest również motywacja. Diagnoza z 2015 roku wskazała na spadek liczby osób, które nie czują potrzeby korzystania z internetu, przy jednoczesnym wzroście liczby osób, które chciałyby korzystać, ale nie mają dostępu, gdyż barierą jest dla nich brak kompetencji⁸. Ten stan potwierdzają dane zawarte w *Programie operacyjnym Polska Cyfrowa na lata 2014-2020*, w którym wskazuje się, że istotnym powodem braku dostępu do internetu jest brak umiejętności korzystania z niego⁹.

⁴ A. Fabiś, *Uczenie się osób starszych*, w: A. Chabior, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 76.

⁵ *Program operacyjny Polska Cyfrowa na lata 2014-2020*, s. 37–40, https://www.polskacyfrowa.gov.pl/media/107357/POPC_2_2022_REACTEU_15032022.pdf (dostęp: 20.08.2022).

⁶ L. Tangi, M. Janssen, M. Benedetti, G. Noci, *Barriers and Drivers of Digital Transformation in Public Organizations: Results from a Survey in the Netherlands*, w: *Electronic Government. 19th IFIP WG 8.5 International Conference, EGOV 2020 Linköping, Sweden, August 31 – September 2, 2020 Proceedings*, eds. G.V. Pereira et al., Springer, Berlin – Heidelberg 2020, s. 42–56.

⁷ *Kilka słów o projekcie*, <https://latarnicy2020.pl/o-projekcie> (dostęp: 19.08.2022).

⁸ D. Batorski., *Polacy wobec technologii cyfrowych – uwarunkowania dostępności i sposobów korzystania*, w: *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2015, s. 381.

⁹ *Program operacyjny Polska Cyfrowa...*, s. 37–40.

Osoba dorosła decyduje się na podjęcie nauki w zorganizowanej formie wtedy, gdy uważa, że zdobyta wiedza pomoże jej w rozwiązaniu problemów osobistych, zawodowych lub społecznych, a także gdy daje jej to zadowolenie. Uczenie się w okresie starości będzie jednak w swoich formach i treściach odmienne od uczenia się na wcześniejszych etapach życia. Dlatego myśląc o edukacji osób starszych, należy odejść od potocznego znaczenia słowa „nauka”. W edukacji seniorów nie chodzi bowiem o „sadzanie ich w szkolnych ławach”, ale o wspieranie ich umiejętności i poszerzanie wiedzy pozwalającej na pełniejsze uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym. Dzięki edukacji przez całe życie można przeciwdziałać wielu zagrożeniom wynikającym z rozwoju cywilizacyjnego. W społeczeństwie opartym na wiedzy występuje konieczność uczenia się przez całe życie i podnoszenia kwalifikacji, tym bardziej, że wiele z zawodowych umiejętności starszych pracowników już się zdewaluowało. Istotne jest również to, że obszar aktywności edukacyjnej sprzyja wymianie doświadczeń i integracji międzypokoleniowej. Przykładem obszaru, w którym uczenie się ustawiczne stało się koniecznością jest e-bankowość. Wśród seniorów, takie działania jak płatności innowacyjne: „karty walutowe, płatności zbliżeniowe i systemy płatności mobilnych wciąż nie są wykorzystywane przez co najmniej dwie trzecie badanych, a kryptowaluty nie są w obszarze zainteresowań badanych w ogóle”¹⁰. Należy jednak zauważyć, że ponad trzy czwarte seniorów (78%) korzystała z kart płatniczych co najmniej kilka razy w tygodniu¹¹. Jak wynika z raportu InfoSenior, ponad 73% seniorów w Polsce w 2019 roku zamiast emerytury w gotówce otrzymywało przelew na swoje konto bankowe, a z karty płatniczej często lub bardzo często skorzystało 88% seniorów¹².

Koniec lat osiemdziesiątych w Polsce to okres tzw. późnej transformacji demograficznej¹³. Był to również czas przyspieszonych zmian społecznych i gospodarczych, co w sposób zasadniczy wiązało się ze zmianami w stylu życia wszystkich grup pokoleniowych i uwidoczniło zapóźnienia cywilizacyjne w wielu dziedzinach, do których zalicza się także szeroko rozumiana edukacja. Stopniowo zaczęto dostrzegać rolę, jaką może i powinna odgrywać edukacja na wszystkich płaszczyznach życia – społecznej, politycznej, gospodarczej. Edukacja zaczęła być postrzegana jako obszar niezwykle ważny nie tylko dla

¹⁰ *Cyfrowe usługi finansowe a seniorzy. Raport z badań*, Senior Hub – Instytut Polityki Senioralnej, Warszawa 2021, s. 18, <https://seniorhub.pl/wp-content/uploads/2021/10/zaczyn-raport-fintech-05.pdf> (dostęp: 19.08.2022).

¹¹ Tamże, s. 19.

¹² Związek Banków Polskich, *InfoSenior 2020. Raport ZBP. Edycja III*, s. 6–8, <http://bde.wib.org.pl/wp-content/uploads/2020/01/200121-raport-infoseniior-2020.pdf> (dostęp: 19.08.2022).

¹³ Zob. M. Okólski, *Modernizacja społeczeństwa a przejście demograficzne*, w: *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1990, s. 14–40; tenże, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Wydawnictwa Naukowe Scholar, Warszawa 2005.

dzieci i młodzieży czy też dorosłych w okresie produkcyjnym, lecz także osób w wieku poprodukcyjnym. Jak wykazują dane narodowego spisu powszechnego, Polacy chcą się uczyć¹⁴. Zarówno dane Głównego Urzędu Statystycznego, jak i prowadzone badania pokazały, że wykształcenie ma znaczący wpływ na jakość życia oraz samopoczucie w późniejszym wieku¹⁵. Można więc przyjąć założenie, że edukacja, zwłaszcza w kontekście założeń długofalowych przemian demograficznych, stanowi profilaktykę dla starzenia i przedwczesnej starości, wydatnie poprawiając jej jakość. Ma także wpływ na powiększanie zasobów, w tym zasobów kapitału społecznego i kulturowego, nie tylko w kontekście nabytych umiejętności, ale – co ważne w tym okresie – sieci kontaktów oraz relacji interpersonalnych przeciwdziałających samotności i osamotnieniu¹⁶. Do głównych elementów przeciwdziałających samotności i poczuciu osamotnienia w okresie starości należą szeroko rozumiana aktywność społeczna i zaufanie. Są to także dwa z trzech centralnych elementów kapitału społecznego. Wymienione komponenty mogą skłonić ludzi niezwiązanych ze sobą więzami krwi do nawiązania relacji, wyjścia z własnej strefy komfortu i podjęcia współpracy dla osiągnięcia wspólnego dobra. Ich poziom zależy od stopnia, w jakim grupa ludzi uznaje wspólne normy i wartości oraz od tego, na ile członkowie danej społeczności potrafią poświęcić czy też odłożyć w czasie zaspokojenie swojego partykularnego dobra dla dobra grupy¹⁷.

Wykształcenie oraz wykonywana praca mają zasadniczy wpływ na proces starzenia się i jakość życia w wieku podeszłym. Dotyczy to zwłaszcza sprawności intelektualnej. Aktywność psychiczna i fizyczna jest naturalną cechą ludzkiego organizmu w każdej fazie życia. W wieku podeszłym aktywność intelektualna dostosowana do zdolności, możliwości i potrzeb jednostki stanowi jeden z ele-

¹⁴ Główny Urząd Statystyczny, *Kształcenie dorosłych 2011*, Warszawa 2013, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/ksztalcenie-doroslych-2011,3,2.html> (dostęp: 19.08.2022); tenże, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, Warszawa 2014, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnosci-polski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html> (dostęp: 21.08.2022); tenże, *Ludność według cech społecznych – wyniki wstępne NSP 2021*, Warszawa 2022, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/ludnosc-wedlug-cech-spoecznych-wyniki-wstepne-nsp-2021,2,1.html> (dostęp: 21.08.2022).

¹⁵ J. Czapiński, P. Błędowski, *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*, Warszawa 2014, http://www.diagnoza.com/pliki/raporty_tematyczne/Aktywnosc_spoeczna_osob_starszych.pdf (dostęp: 21.08.2022); Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, *Edukacja dla pracy. Raport o rozwoju społecznym Polska 2007*, Warszawa 2007, s. 130, www.unic.un.org.pl/nhdr/nhdr2007/Edukacja_dla_pracy.pdf (dostęp: 22.07.2022).

¹⁶ E. Kościńska, *Kapitał społeczny seniorów jako źródło wsparcia rodziny*, „Pedagogika Społeczna” 2017, nr 1 (63), s. 97–110.

¹⁷ F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. Śliwa, L. Śliwa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Wrocław 1997, s. 20.

mentów przeciwdziałania wielu chorobom, np. demencji¹⁸. Zmiany umysłowe zachodzące z wiekiem są zindywidualizowane, skokowe. Często w tej fazie życia następuje znaczny spadek sprawności umysłowych. Należy podkreślić, że w zakresie tej sprawności występują duże różnice intraindywidualne, dotyczące tej samej osoby, jak i interindywidualne, co oznacza, że tempo zmian jest zmienne u różnych jednostek¹⁹. Zważywszy na taki charakter postępujących zmian, oferta edukacyjna musi być dostosowywana do konkretnej grupy odbiorców, a nie stanowić przeniesienie oferty edukacyjnej z innego obszaru, np. edukacji młodych dorosłych.

We współczesnym świecie, w którym szybkość zmian cywilizacyjnych jest ogromna, nie kwestionuje się możliwości, jak i konieczności nabywania przez osoby starsze nowej wiedzy i umiejętności. Taka aktywność jest nie tylko potencjalna, ale nawet konieczna dla zachowania sprawności umysłowej do późnych lat. Możliwości uczenia się osób starszych zmieniają się. Z jednej strony ulegają pogorszeniu, a część posiadanych przez człowieka zasobów maleje, z drugiej strony w ich miejsce pojawiają się nowe²⁰. Badacze wskazują, że to z wiekiem doskonalą się inteligencja skryzalizowana, która reprezentuje wiedzę nabytą, kumulowaną w toku życia w postaci umiejętności i kompetencji oraz uzależnioną od środowiska przebywania, od ich zasobów kulturowych, ekonomicznych itp. Osłabieniu ulega natomiast inteligencja płynna, która w dużej mierze jest zdeterminowana cechami biologicznymi i niezależna od doświadczenia związanego z wykorzystaniem ogólnych zdolności intelektualnych²¹. Fakt, że człowiek dysponuje oboma typami inteligencji powoduje, iż skryzalizowany typ może pełnić rolę kompensacyjną wobec słabnącej inteligencji płynnej²². Chociaż zdolności umysłowe człowieka zmieniają się i żadna późniejsza faza życia nie ma takiego potencjału możliwości nauki i przetwarzania informacji jak dzieciństwo, to jednak doświadczenie gromadzone na przestrzeni lat jest w stanie kompensować szybkość przyswajania informacji. Wspomniane wyżej

¹⁸ Zob. E. Bonk, S. Retowski, *Emerytura – ulga czy udręka? Postrzeganie emerytury na przykładzie słuchaczy Uniwersytetów Trzeciego Wieku*, „Gerontologia Polska” 2013, nr 1, s. 25–31; A. Grzanka-Tykwińska, M. Chudzińska, M. Podhorecka, K. Kędziora-Kornatowska, *Udział w zajęciach Uniwersytetów Trzeciego Wieku a aktywny styl życia osób starszych*, „Gerontologia Polska” 2015, nr 3, s. 47–50; E. Markiewicz, *Identyfikacja kondycji życiowej środowiska osób starszych*, „Gerontologia Polska” 2015, nr 2, s. 47–51.

¹⁹ M. Kilian, *Funkcjonowanie osób w starszym wieku*, Difin, Warszawa 2020, s. 88.

²⁰ Zob. M. Dziegielewska, *Aktywność społeczna i edukacyjna w fazie starości*, w: *Podstawy gerontologii społecznej*, red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr, Warszawa 2006, s. 161–181; też, *Edukacja osób starszych w codzienności*, w: *Edukacja do i w starości*, red. M. Kuchcińska, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, Bydgoszcz 2008, s. 143–156.

²¹ I. Kołodziejczyk, *Neuropsychologia starzenia poznawczego*, „Kosmos” 2007, t. 56, nr 1–2 (274–275), s. 49–62.

²² M. Kilian, *Funkcjonowanie osób...*, s. 88.

procesy i toczone dyskusje przeniosły się z pola naukowego na płaszczyznę dyskursu społeczno-politycznego w postaci koncepcji aktywnego starzenia się i koncepcji uczenia ustawicznego.

Koncepcja aktywnego starzenia się

Współczesna debata dotycząca starości i starzenia się często odwołuje się do określenia „aktywne starzenie się”. Zależnie od kontekstu i potrzeb jest ono przedstawiane w wąskim lub szerokim znaczeniu. Z uwagi na prowadzone tu rozważania interesujący jest szerszy zakres. Komisja Europejska w komunikacie z 1999 roku stwierdza, że aktywne starzenie się jest paradygmatem europejskiej polityki wobec starzenia się społeczeństw, który ma służyć podniesieniu jakości życia w okresie starości. Wskazuje jednak tylko na wąski zakres działań mających przyczynić się do podniesienia jakości życia osób starszych, czyli na dłuższą pracę zawodową, angażowanie się w sprawy lokalnej społeczności, kształcenie ustawiczne oraz pracę w ramach wolontariatu²³.

Szerzej zagadnienie aktywnego starzenia się przedstawiła Światowa Organizacja Zdrowia (dalej: WHO), formułując w dokumencie z 2002 roku holistyczną definicję tego pojęcia. Za aktywne starzenie uznała „proces optymalizacji szans związanych ze zdrowiem, uczestnictwem i bezpieczeństwem, mający na celu poprawę jakości życia osób starszych”²⁴. W podejściu zaproponowanym przez WHO aktywne starzenie się wykracza poza pracę zawodową oraz aktywność fizyczną, odnosząc się do wszystkich sfer życia – społecznej, kulturalnej, duchowej, obywatelskiej, gospodarczej. W ten sposób łączy aktywne starzenie z koncepcją kształcenia ustawicznego, w którym proces uczenia nie ma służyć jedynie nabywaniu wiedzy, lecz przede wszystkim poprawie jakości życia. Według WHO aktywne starzenie się jest zatem „procesem optymalizacji zarówno fizycznego, psychicznego, jak i społecznego dorastania na każdym etapie rozwoju, służącym wydłużaniu przeciętnego życia ludzkiego”²⁵. Oznacza to uczestnictwo w życiu społecznym i gospodarczym zgodnie z psycho-fizycznymi możliwościami jednostki w obszarze edukacji, rynku pracy, czasu wolnego, przygotowania

²³ Commission of the European Communities, *Towards a Europe for ALL Ages. Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*, COM 1999, no. 221 final, s. 21–22, http://ec.europa.eu/employment_social/social_situation/docs/com221_en.pdf (dostęp: 5.08.2022).

²⁴ World Health Organization, *Active ageing: A policy framework*, Geneva 2002, s. 12, http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/67215/1/WHO_NMH_NPH_02.8.pdf (dostęp: 5.08.2022).

²⁵ Tamże, s. 12–13.

do emerytury i stopniowego przechodzenia w stan dezaktywacji zawodowej, w obszarze zdrowia psychicznego i fizycznego²⁶.

Każda osoba starsza powinna mieć możliwość samodzielnego podjęcia decyzji, w jaki sposób chce aktywnie działać na rzecz rozwoju społeczeństwa, a także jakie formy zaangażowania podejmować, aby pozytywnie wpływać na swoją kondycję psycho-fizyczną w ciągu całego życia. Dennis Basil Bromley, wyróżniając pięć charakterystycznych dla starości postaw²⁷, podkreślał jednocześnie istotne znaczenie aktywności fizycznej i umysłowej, które są kluczowe dla pomyślnego i zdrowego starzenia się.

Ponieważ możliwości rozwojowe człowieka zależą od bardzo wielu czynników, takich jak geny, stan zdrowia, sytuacja społeczno-ekonomiczna, doświadczenia życiowe, a także od tego czy może i chce być nadal aktywny, analizując zagadnienie aktywnego starzenia się i edukacji ustawicznej, należy wskazać determinanty obu procesów. To od stylu życia i wcześniejszej dbałości o zdrowie jednostki, ukształtowanych przez nią na przestrzeni lat nawyków oraz posiadanych zasobów finansowych zależy w dużej mierze aktywna postawa życiowa w okresie średniej czy późnej dorosłości. WHO wskazuje dwa czynniki szczególnie determinujące aktywne starzenie się, także w kontekście podejmowania edukacji w późnej dorosłości. Są to płeć i uwarunkowania kulturowe. Tradycyjny podział na role społeczne męskie i żeńskie skutkuje bowiem poważnymi implikacjami dla procesu starzenia się²⁸. W przypadku społeczeństwa polskiego wyraźnie widoczne są konsekwencje przypisywania kobietom roli opiekunki niesamodzielnych osób w rodzinie (starszych, chorych, niepełnosprawnych i dzieci). Co roku pierwszy wtorek kwietnia jest dniem przypominającym o tych wszystkich, którzy wykonują „niewidzialną pracę”. Pod tym określeniem kryje się m.in.: pranie, sprzątanie, prasowanie, opieka nad dziećmi, w tym odrabianie lekcji, chodzenie na zebrania, opieka i pomoc świadczona niesamodzielnym członkom rodziny, jak również wolontariat. Szczególnie w tym pierwszym aspekcie jest to aktywność szczególnie często związana z kobietami, co potwierdzają dane

²⁶ Ł. Jurek, „Aktywne starzenie się” jako paradygmat w polityce społecznej, „Polityka Społeczna” 2012, nr 3, s. 9.

²⁷ Według tego autora postaw ludzi w podeszłym wieku wobec starości może być postawą konstruktywną, zależności, obronną, wrogości nakierowanej na innych oraz wrogości skierowanej na siebie. Postawy te często tworzą typy mieszane, jednak tylko postawa konstruktywna pozwala na zachowanie dystansu do własnego życia i zachowanie zdrowia psychicznego. Inne nie pozwalają na efektywne dostosowanie się do zachodzących zmian i adaptacji do starości. Por. J.K. Wawrzyniak, *Adaptacja do starości*, w: A. Chabior, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 33–34.

²⁸ M. Adamczyk, *Więzi rodzinne w procesie pozytywnego i aktywnego starzenia się*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II” 2015, nr 4 (232), s. 3–21; por. S. Ardener, *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, Berg, Croom Helm, Oxford University Women's Studies Committee, London 1981.

zarówno zagraniczne, jak i polskie. Z badań przeprowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny wynika, że Polki dużą część swojego czasu poświęcają na prace opiekuńcze – wychowywanie wnuków i opiekę nad starszymi rodzicami. Nie jest to typowe tylko dla Polski. Dane ONZ potwierdzają, że na całym świecie kobiety wciąż wykonują ponad dwuipółkrotnie więcej nieodpłatnej pracy w domu niż mężczyźni²⁹. W Polsce kobiety w wieku powyżej 50 lat na nieodpłatną pomoc rodzinie mieszkającej w innym gospodarstwie domowym poświęcają znacznie więcej czasu niż mężczyźni. Główny Urząd Statystyczny w raporcie analizującym poziom i obszary nieodpłatnej pracy szacuje, że kobiety poświęcają jej miesięcznie średnio 46 godzin i jest to prawie dwukrotnie więcej niż mężczyźni w tym samym wieku. Na związek wczesnego przechodzenia przez kobiety na emeryturę z wykonywaniem pracy opiekuńczej wobec niesamodzielnych członków rodziny wskazują również dane dotyczące przyczyn braku aktywności zawodowej³⁰. W przypadku mężczyzn odnotowuje się zły stan zdrowia w okresie starości, wynikający z zagrożeń związanych z wykonywanym zawodem, jak również prowadzeniem niezdrowego stylu życia, np. nadużywanie alkoholu i tytoniu³¹. Poza determinantami głównymi wyróżnia się szereg pobocznych, takich jak zdrowie i usługi opiekuńcze, uwarunkowania osobiste, środowisko fizyczne oraz czynniki behawioralne, społeczne i ekonomiczne.

Koncepcja uczenia się przez całe życie

Idea kształcenia ustawicznego opiera się na założeniu, że warunkiem adaptacji do postępujących zmian cywilizacyjnych jest umiejętność uczenia się na każdym etapie życia. Zgodnie z tym zdolność jednostki do ciągłego uczenia się stanowi konieczny warunek do adaptacji całych grup społecznych i organizacji. Wyraźnie pokazała to pandemia COVID-19. Jednak problemem nie jest wyłącznie brak dostępu do urządzeń, oprogramowania czy sieci, lecz także brak

²⁹ K. Domagała-Szymonek, *Nieodpłatna praca kobiet jest warta trzy razy więcej niż przemysł technologiczny*, <https://www.pulshr.pl/wynagrodzenia/nieodplatna-praca-kobiet-jest-warta-trzy-razy-wiecej-niz-przemysl-technologiczny,80648.html> (dostęp: 10.09.2022).

³⁰ Główny Urząd Statystyczny, *Wolontariat w organizacjach i inne formy pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym – 2011*, Warszawa 2012, s. 47–48, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoleczna-wolontariat/wolontariat-i-praca-niezarobkowa-na-rzecz-innych/wolontariat-w-organizacjach-i-inne-formy-pracy-niezarobkowej-pozagospodarstwem-domowym-2011,1,1.html> (dostęp: 7.08.2022); tenże, *Wolontariat w organizacjach – 2016 r. Wstępne wyniki badania „Praca niezarobkowa poza gospodarstwem domowym”*, Warszawa 2016, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoleczna-wolontariat/wolontariat-i-praca-niezarobkowa-na-rzecz-innych/wolontariat-w-organizacjach-2016-r-wstepne-wyniki-badania-praca-niezarobkowa-pozagospodarstwem-domowym,2,2.html> (dostęp: 7.08.2022).

³¹ Ł. Jurek, „Aktywne starzenie się”..., s. 10.

motywacji do korzystania z nowych technologii. W przypadku Polski pandemia uwydatniła problem niedostatecznych kompetencji cyfrowych szczególnie starszego pokolenia. Wyraźnie wskazuje na to raport Federacji Konsumentów *Wykluczenie cyfrowe podczas pandemii*. Jak pokazują jego dane w Polsce z internetu nigdy nie korzystało 4,5 mln osób, a kolejne 1,82 mln korzysta z niego sporadycznie. Ponad 80% niekorzystających z sieci stanowią osoby powyżej 55. roku życia. Najczęstszą przyczyną braku dostępu do internetu w domu był brak takiej potrzeby (67,7 %) i brak odpowiednich umiejętności (52%)³². Dla współczesnego człowieka wyłącznie ilościowe gromadzenie wiedzy jest więc niepożądane. Już nie wystarczy, aby jednostka zgromadziła w okresie dzieciństwa i młodości zasób wiedzy, z której mogłaby korzystać przez całe życie. Współczesne społeczeństwa oczekują od swoich członków aktywnego wykorzystywania wszystkich okazji do poszerzania raz nabytej wiedzy w celu dostosowywania się do postępujących zmian cywilizacyjnych i nieprzewidywalnych sytuacji, jak epidemie czy kataklizmy.

Koncepcja kształcenia ustawicznego wskazuje na umiejętności uczenia się jako aktywność, która w życiu człowieka powinna być realizowana stosownie do pojawiających się wyzwań i okoliczności. Lifelong learning dosłownie oznacza, że „uczenie się powinno odbywać się na wszystkich etapach cyklu życia (od kołyski aż po grób)”³³. Tak rozumiana aktywność musi być obecna na każdym etapie rozwoju człowieka w domu, szkole, miejscu pracy i społeczności lokalnej. Tylko ucząc się w ten sposób, jednostka będzie mieć możliwość na uaktualnienie podstawowych umiejętności oraz uczenia się na bardziej zaawansowanych poziomach. Przyjęcie powyższych założeń oznacza, że dotychczasowe formalne systemy edukacji muszą stać się znacznie bardziej otwarte i elastyczne, tak aby umożliwić ich realizację i dostosować się do potrzeb uczącego się lub potencjalnego uczącego się³⁴.

Uelastycznienie i większa otwartość usług edukacyjnych na oczekiwania i potrzeby środowiska jest szczególnie ważne w przypadku osób starszych, które często odczuwają obawy związane z wymaganiami stawianymi przez współczesne społeczeństwa. Tempo zmian i oczekiwania społeczne powodują, że seniorzy uważają, iż współczesne społeczeństwo postrzega ich jako obciążenie³⁵. Charak-

³² Federacja Konsumentów, *Wykluczenie cyfrowe podczas pandemii. Dostęp oraz korzystanie z internetu i komputera w wybranych grupach społecznych*, Rada Krajowa Federacji Konsumentów, Warszawa 2021, s. 5–7, <http://www.federacja-konsumentow.org.pl/n,6,1479,1,1,wykluczenie-cyfrowe-podczas-pandemii.html> (dostęp: 8.09.2022).

³³ Commission of the European Communities, *Commission Memorandum...*

³⁴ Komisja Unii Europejskiej, *Kształcenie dorosłych. Nigdy nie jest za późno na naukę*, KOM 2006, nr 614 wersja ostateczna, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006DC0614&from=EL> (dostęp: 9.08.2022)

³⁵ P. Szukalski, *Dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) – przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna” 2004, nr 2, s. 11–15; tenże, *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*,

terystyczna jest dla nich także postawa dystansu nacechowanego uprzedzeniami wobec wszystkiego co nowe. Zmiana przyzwyczajeń i nawyków nie jest łatwa, a przejawy ageizmu w społeczeństwie nie skłaniają do podejmowania wysiłku³⁶.

Uczenie się przez całe życie można traktować jednocześnie jako środek i cel życia ludzkiego. Jako środek, ponieważ każda jednostka zyskuje umiejętności, które pozwalają jej nadążać za zmieniającym się światem. Aktualizacja posiadanych lub nabycie nowych umiejętności daje możliwość bardziej krytycznego i świadomego odbioru otaczającej nas rzeczywistości. Jest to warunek konieczny, aby żyć godnie, rozwijać swoje zdolności zawodowe i wreszcie komunikować się z otaczającym światem. Uczenie w okresie dorosłości jest też celem. Podejmowanie tego rodzaju aktywności daje radość płynącą z poznawania i zrozumienia życia z perspektywy własnych doświadczeń i przeżytych lat. Człowiek ma coraz rzadziej do czynienia z bezinteresownym nabywaniem wiedzy. Uczy się, gdyż oczekują tego rodzice, społeczeństwo, rynek pracy. Jest to spowodowane wzrostem zapotrzebowania na wiedzę utylitarną. Jednak fakt, że ludzie żyją dłużej i mogą podejmować aktywność edukacyjną na różnych etapach swojego życia, powinien sprzyjać docenianiu przez coraz większą liczbę dorosłych przyjemności płynących z indywidualnego przyswajania wiedzy³⁷. Z jednej strony rozbudza ona zainteresowania intelektualne, z drugiej strony wzmacnia krytyczny odbiór otaczającej rzeczywistości. Jest to możliwe właśnie dzięki nabywanym kompetencjom, pozyskiwanym informacjom itp. Uczenie się buduje zasoby społecznego i ludzkiego kapitału, wzmacnia również świadomość całych grup społecznych, co jest niezbędnym elementem uczestnictwa społecznego³⁸.

Formy i funkcje aktywności edukacyjnej osób starszych

Z perspektywy nauk o starzeniu się i starości edukacja seniorów odgrywa istotną rolę z dwóch zasadniczych powodów³⁹. Po pierwsze, jest wartością samą

w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009, s. 59–68.

³⁶ P. Szukalski, *Ageizm...*, s. 59–68. T. Schuller, J. Preston, C. Hammond, A. Brassett-Grundy, J. Bynner, *The Benefits of Learning: The Impact of Education on Health, Family Life and Social Capital*, Routledge Falmer, London 2004.

³⁷ M. Adamczyk, *Longlife Learning*, https://www.kul.pl/longlife-learning,art_97299.html (dostęp: 9.09.2022).

³⁸ Tamże.

³⁹ E. Dubas, *Etapy dorosłości i proces kształcenia*, w: *Dorosły w procesie kształcenia*, red. A. Fabiś, B. Cyboran, Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała – Zakopane 2009, s. 115–132.; też, *Uczenie się przez przypadek jako przestrzeń edukacji dorosłych. Perspektywa biograficzna*, w: *Uczący się dorosły w zmieniającym się świecie*, red. A. Fabiś, Stopińska-Pająk, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, Bielsko-Biała 2010, s. 81–99.

w sobie – pozyskiwane informacje czy umiejętności nie muszą mieć wymiernej wartości materialnej, np. finansowej. Po drugie, stanowi szansę dla osoby uczącej się, ponieważ pozwala jej na zmianę, prowokuje do przekraczania granic, które jednostka stawia sama sobie, staje się okazją do inicjowania i podtrzymywania kontaktów społecznych, a także umożliwia ćwiczenie umysłu i pamięci, orientację w zmieniającej się rzeczywistości społecznej oraz pozostawanie w przestrzeni życia społecznego⁴⁰.

Edukacja osób starszych pełni cztery zasadnicze funkcje: właściwą, zastępczą, społeczną i psychoterapeutyczną⁴¹. Właściwa funkcja edukacji polega na stałym aktualizowaniu i uzupełnianiu wiedzy i umiejętności osób dorosłych, przede wszystkim w zakresie nieobjętym programem szkolnym, a niezbędnym do wypełniania obowiązków oraz pełnienia ról zawodowych i społecznych⁴². Dla dobrego funkcjonowania człowieka, bez względu na wiek, niezbędne jest wyposażenie go w odpowiednie kompetencje, dostosowane do zmieniającej się rzeczywistości. W przypadku osób starszych ich kompetencje są równocześnie kompetencjami osób dorosłych, ale w okresie późnej dorosłości pojawiają się kompetencje specyficzne tylko dla tej fazy życia⁴³. Właściwa funkcja edukacji pozwala na ich aktualizację. Za Anną Brzezińską i Piotrem Wilińskim można podzielić kompetencje na trzy typy: kompetencje osobiste, kompetencje interpersonalno-organizacyjne oraz kompetencje realizacyjne. Pierwsze dotyczą jakości indywidualnego funkcjonowania człowieka, drugie pomagają mu w życiu społecznym, trzecie to różnorakie umiejętności i sprawności niezbędne do praktycznego i skutecznego działania⁴⁴.

Funkcja zastępcza edukacji to niejako dodatkowa szansa. Polega ona na przekazywaniu ludziom dorosłym takich wiadomości i na rozwijaniu takich umiejętności, których nie zdobyli w czasie nauczania szkolnego. Przyswajanie nowej wiedzy i jej aktualizowanie oraz nabywanie i rozwój nowych umiejętności stwarza możliwość wszechstronnego uczestnictwa społecznego i zawodowego

⁴⁰ A. Rudnik, *Edukacja w starości – życzenie czy szansa na przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych?*, „Pedagogika Społeczna” 2017, nr 1 (63), s. 111–128.

⁴¹ A. Richert-Kaźmierska, M. Forkiewicz, *Kształcenie osób starszych w koncepcji aktywnego starzenia się*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2013, nr 131, s. 127–139.

⁴² T. Aleksander, *Cele, kierunki i funkcje edukacji dorosłych*, w: *Wprowadzenie do andragogiki*, red. T. Wujek, Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, Warszawa – Radom 1996, s. 263–264.

⁴³ M. Braun-Gałkowska, *Nie wszystkie kwiaty zakwitają razem. Kilka myśli o starości*, Lubelski Uniwersytet Trzeciego Wieku, Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Lublin 2015.

⁴⁴ A. Brzezińska, P. Wiliński, *Wspomaganie rozwoju człowieka dorosłego*, „Edukacja Dorosłych” 1995, nr 3, s. 19–20.

osób starszych. W tym sensie edukacja ogranicza zakres ich wykluczenia ekonomicznego i społecznego⁴⁵.

Kontynuacja edukacji przez osoby w podeszłym wieku pełni także funkcję społeczną. Po pierwsze, uczestnictwo w programach i przedsięwzięciach edukacyjnych kierowanych do seniorów daje im poczucie inkluzji oraz ułatwia nawiązywanie nowych i utrzymywanie dotychczasowych więzi społecznych. Jak wskazują badania spójności społecznej, w Polsce występuje niski poziom aktywność osób starszych w zakresie utrzymywania i nawiązywania kontaktów społecznych (co 10 osoba starsza ma bardzo ograniczone kontakty społeczne)⁴⁶. Po drugie, nauka powiększa świadomość i wiedzę na temat zdrowia, pozwala zdobyć umiejętności obsługi nowoczesnych technologii codziennego użytku (np. internetu, bankowości elektronicznej), co wpływa na zachowanie osobistej niezależności i autonomii. Edukacja w zakresie nowych technologii pozwala osobom starszym w pełni brać udział w życiu społecznym oraz wykorzystywać własną wiedzę i doświadczenie⁴⁷. Ponadto aktywność edukacyjna seniorów wpływa na ocenę tej grupy wiekowej w otoczeniu. Wykorzystanie jej aktywności przez zintegrowanie potencjału osób starszych, który mogą zaoferować społeczeństwu, niewątpliwie przyczyni się do przełamywania stereotypowego wizerunku osoby starszej – niesamodzielnej, niedołążonej, społecznie izolowanej i izolującej się⁴⁸.

Kolejnym aspektem aktywności edukacyjnej osób starszych jest zmniejszenie dystansu międzypokoleniowego, co pozwala na nawiązywanie relacji z młodszym pokoleniem oraz przeciwdziała odwróceniu tradycyjnych ról mistrz – uczeń, które uległy zaburzeniu w wyniku postępujących w zawrotnym tempie zmian cywilizacyjnych, zwłaszcza technologicznych. Edukacja ma dla osób starszych także walor psychoterapeutyczny, m.in. pozwala zachować sprawność intelektualną, przeciwdziała osamotnieniu. Ustawiczne kształcenie

⁴⁵ Por. H. Solarczyk-Szwec, *Wykształcenie jako czynnik włączania i wyłączenia społecznego*, <http://zawszeaktywny.byd.pl/userfiles/files/PUBLIKACJA%2011-WYKSZTA%C5%81CENIE%20JAKO%20CZYNNIK%20W%C5%81%C4%84CZANIA%20I%20WY%20C5%81%C4%84CZANIA%20SPO%C5%81ECZNEGO.pdf> (dostęp: 19.08.2022); L.M. Jedlińska, *Seniorzy na granicy wykluczenia społecznego – metody zapobiegania wykluczeniu cyfrowemu*, w: *Starzenie się. Problemat społeczno-socjalny i praktyka działań*, red. M. Nózki, M. Smagacz-Poziemska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. 125–137; E. Piłat, *Polisa na lepszą starość. Edukacja w późnej dorosłości jako metoda przeciwdziałania marginalizacji osób starszych na przykładzie Jagiellońskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, w: *Starzenie się. Problemat społeczno-socjalny i praktyka działań*, red. M. Nózki, M. Smagacz-Poziemska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. 111–124.

⁴⁶ Informacja o sytuacji osób starszych na podstawie: J. Tracz-Drał, *Aktywność osób starszych*, Opracowania Tematyczne 672, Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, Kancelaria Senatu, Warszawa 2019, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/170/plik/ot-672.pdf> (dostęp: 29.08.2022).

⁴⁷ L.M. Jedlińska, *Seniorzy na granicy wykluczenia...*, s. 127.

⁴⁸ Tamże.

wpływa na opóźnienie procesów biopsychospołecznego starzenia się, dlatego tak ważne są działania instytucjonalne w tym zakresie – bogata oferta kursów aktywizujących, otwieranie nowych placówek uniwersytetów trzeciego wieku. Wszelkie działania tego typu nie tylko prowadzą do wzrostu akceptacji społecznej dla starości i jej specyfiki jako naturalnej fazy życia, ale również sprawiają, że starość przestaje być postrzegana jedynie przez pryzmat choroby, śmierci i negatywnych stereotypów⁴⁹.

Edukacja dorosłych, w tym osób starszych, jest realizowana jako edukacja: formalna (szkolna) – oferowana przez instytucje szkolne i szkoleniowe, realizowana ściśle według przyjętego programu kształcenia i wieńczona uzyskaniem przez osobę uczącą się certyfikatu potwierdzającego zdobytą wiedzę i umiejętności; nieformalna (nauka przez praktykę) – dokonująca się poza głównym systemem edukacyjnym; pozaformalna (incydentalna) – stanowi część ludzkiego życia, choć często jest nieuznawana za proces uczenia się; obejmuje wszelkiego rodzaju rozmowy, spotkania towarzyskie, które przez wymianę informacji dostarczają wiedzy, kształtują myślenie o świecie⁵⁰. Zakres merytoryczny oraz metodyka edukacji osób starszych różnią się od edukacji, której odbiorcami są osoby młodsze. Jest to uwarunkowane przez szereg czynników, np. wiek uczących się oraz związane z nim zdolności mnemotechniczne, zdobyte doświadczenie życiowe i zawodowe, potrzeby, zainteresowania, a także oczekiwane korzyści kształcenia, różnice w społecznych rolach osób starszych i wpływ edukacji na te role⁵¹. Osoby starsze korzystają głównie z nieformalnych oraz pozaformalnych sposobów kształcenia, które pozwalają na opanowanie nowej wiedzy i umiejętności przez stosowanie w praktyce. Do metod wykorzystywanych w nieformalnym i pozaformalnym kształceniu należą m.in.: obserwacja najbliższego środowiska tak rodzinnego, jak i lokalnego, korzystanie z materiałów źródłowych dostępnych w formie papierowej lub/i elektronicznej, pozyskiwanie informacji przy użyciu nowoczesnych technologii (komputer, smartfon, e-learning, telewizyjne i radiowe programy edukacyjne) oraz bibliotek. Niestety edukacja w starości częściej jest formułowanym życzeniem niż realnie podejmowaną aktywnością w celu poprawy jakości życia. Według danych z 2020 roku wskaźnik uczestnictwa dorosłych Polaków w wieku produkcyjnym (25–64 lata) w kształceniu wyniósł 3,7% i był

⁴⁹ A. Tylikowska, *Jak się starzejemy? Aspekty psychologiczne*, w: *Edukacja osób starszych. Uwarunkowania – trendy – metody*, Stowarzyszenie Trenerów Organizacji Pozarządowych, Warszawa 2013, s. 20–21.

⁵⁰ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, *International Standard Classification of Education ISCED 2011*, UNESCO Institute for Statistics, Montreal 2012, s. 11–12, <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf> (dostęp: 5.08.2022).

⁵¹ A. Richert-Kaźmierska, M. Forkiewicz, *Kształcenie osób starszych...*, s. 131.

blisko o połowę niższy niż w krajach Unii Europejskiej (średnia 9,2%)⁵². Taki poziom aktywność edukacyjnej dorosłych Polaków w porównaniu z innymi państwami potwierdzają również wyniki badania kształcenia dorosłych realizowane co pięć lat przez Główny Urząd Statystyczny. Według danych z 2016 roku w kształceniu formalnym lub pozaformalnym uczestniczyło 25,5% badanych osób w wieku 25-64 lata. Wśród krajów Unii Europejskiej gorszy wynik odnotowano jedynie w Rumunii, Grecji i Bułgarii. Co istotne, istnieje wyraźna przepaść pomiędzy grupami wiekowymi⁵³. Jak wynika z danych Eurostatu, 36% populacji w wieku 22-54 lata ma wykształcenie wyższe, podczas gdy w starszych grupach wiekowych jest to tylko 22%⁵⁴.

Zakończenie

Człowiek uczy się przez całe życie i zyskuje nowe doświadczenia, wiedzę, umiejętności, stosownie do fazy wieku w której się znajduje. Ten rodzaj uczenia się jest zazwyczaj nieuświadomiany, jednak ludzki potencjał rozwojowy zależy od wielu czynników, takich jak geny, stan zdrowia, sytuacja społeczno-ekonomiczna, doświadczenie życiowe, a także od tego, czy dana osoba może i chce być aktywna i uczyć się. Podobnie przedstawia się sytuacja z aktywnym starzeniem się i uczestnictwem społecznym. Taka forma starzenia się generalnie pozostaje dostępna każdemu, zgodnie z jego możliwościami psycho-fizycznymi. Oczywiście, istnieje szereg czynników, które determinują formę aktywności, np. warunki ekonomiczne, motywacja. Jednak człowiek potrzebuje kontaktu z innymi ludźmi, szuka przyjaźni, tworzy grupy i wchodzi w relacje bliskie lub dalsze, także w sytuacji niskich dochodów. W celu osiągnięcia partykularnego dobra jednostka wykorzystuje sieci kontaktów i znajomości, własne umiejętności i zasoby⁵⁵. Tym, co wpływa na decyzję o podjęciu edukacji w późnej dorosłości jest styl życia, dotychczasowy stosunek do innych, wypracowane przez lata nawyki, dostępne środki finansowe, aktualna sytuacja życiowa (np. śmierć

⁵² Eurostat, *Adult Education Survey (AES)*, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/adult-education-survey> (dostęp: 22.07.2022); Główny Urząd Statystyczny, *Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL)*, <https://stat.gov.pl/badania-statystyczne/badania-ankietowe/badania-spoeczne/badanie-aktywnosci-ekonomicznej-ludnosci-bael/> (dostęp: 22.07.2022); tenże, *Charakterystyka ustawicznego szkolenia zawodowego w przedsiębiorstwach w Polsce 2020 (wyniki wstępne)*, Warszawa 2021, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/charakterystyka-ustawicznego-szkolenia-zawodowego-w-przedsiębiorstwach-w-polsce-2020,19,1.html> (dostęp: 22.07.2022).

⁵³ Główny Urząd Statystyczny, *Kształcenie dorosłych 2016*, Gdańsk 2018, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/ksztalcenie-doroslych-2016,3,3.html> (dostęp: 10.09.2022).

⁵⁴ Eurostat, *Four in ten young adults hold a tertiary degree*, <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210625-1> (dostęp: 10.09.2022).

⁵⁵ M. Adamczyk, *Wprowadzenie do teorii kapitału społecznego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.

małżonka, który dotąd wykonywał opłaty on-line i konieczność nauki nowych umiejętności związanych z bankowością elektroniczną⁵⁶. Należy zdawać sobie sprawę z tego, że całożyciowe uczenie się nie może być zredukowane jedynie do krótkotrwałego, eksploatowanego kapitału ekonomicznego. Niezbędne jest również inwestowanie w zasoby intelektualne i interpersonalne, w sposób traktowania rodziny, sąsiadów, współpracowników itd. W tym obszarze każdy uczy się przez całe życie.

Mimo znaczącego pozytywnego wpływu edukacji na położenie i sytuację życiową niewielu seniorów podejmuje, a nawet preferuje, ten rodzaj aktywności. Brakuje im motywacji i chęci do tego typu działania, chociaż przeciwdziała ono wielu problemom osób starszych, w tym marginalizacji. Wiedza zdobyta w procesie edukacji wpływa na poziom zasobów kapitału ludzkiego jednostki, poziom kontaktów społecznych, zahamowuje procesy marginalizacji, gdyż człowiek współuczestniczący w życiu społecznym jest świadomy swoich praw. Wiedza każdej jednostki tworzy jej indywidualny zasób. Dziecko poznaje świat i uczy się nowych umiejętności napędzane wewnętrzną ciekawością. Jednak nie tylko w okresie dzieciństwa ludzie chcą się uczyć, taką potrzebę mają w sobie przez całe życie. Oczywiście zdolności intelektualne człowieka, jego sprawność umysłowa zmieniają się w raz z przechodzeniem do kolejnych faz życia. Chociaż dzieciństwo jest okresem największych możliwości przyswajania i przetwarzania wiedzy⁵⁷, to jednak znaczny spadek zdolności intelektualnych następuje dopiero w późnej dorosłości, której granice są stopniowe przesuwane w skutek stale wydłużającego się życia ludzkiego.

Współczesna cywilizacja uczyniła z potrzeby uczenia się konieczność wymuszającą na jednostkach poszerzanie i nabywanie nowej wiedzy, najczęściej w obszarach pracy zawodowej. Naturalna ciekawość człowieka związana z jego potrzebą poznawania i rozumienia świata została ograniczona przez tempo życia i zachodzących zmian. Jednak rozwijanie nawyków uczenia się na etapie wcześniejszym niż emerytura – świadomie utrwalonych i kultywowanych – może być drogą do aktywnego i pomyślnego starzenia się. Uczenie się w tym przypadku musi być pojmowane znacznie szerzej i obejmować takie aspekty, jak prawidłowe odżywianie się, zdrowy i aktywny styl życia. Jest to również droga do uzyskania równoprawnego uczestnictwa w przestrzeni społecznej dla wszystkich grup wiekowych, także seniorów.

⁵⁶ B. Szmigielska, A. Bąk, A. Jaszczak, *Komputer i internet w życiu e-seniorów – doniesienie z badań jakościowych*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 23, s. 343–366, <https://core.ac.uk/download/pdf/53117813.pdf> (dostęp: 10.09.2022).

⁵⁷ M. Kilian, *Funkcjonowanie osób...*, s. 88.

Bibliografia

- Adamczyk M., *Wprowadzenie do teorii kapitału społecznego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- Adamczyk M., *Więzi rodzinne w procesie pozytywnego i aktywnego starzenia się*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II” 2015, nr 4 (232), s. 3–21.
- Adamczyk M., *Longlife Learning*, https://www.kul.pl/longlife-learning,art_97299.html (dostęp: 9.09.2022).
- Aleksander T., *Cele, kierunki i funkcje edukacji dorosłych*, w: *Wprowadzenie do andragogiki*, red. T. Wujek, Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, Warszawa – Radom 1996, s. 245–270.
- Ardener S., *Women and Space: Ground Rules and Social Maps, Berg*, Croom Helm, Oxford University Women's Studies Committee, London 1981.
- Baltes P., Baltes M.M., *Plasticity and Variability in Psychological Aging: Methodological and Theoretical Issues*, w: *Determining the Effects of Aging on the Central Nervous System*, Schering, ed. G. Guski, Schering Aktiengesellschaft, Berlin 1980, s. 41–66.
- Batorski D., *Polacy wobec technologii cyfrowych – uwarunkowania dostępności i sposobów korzystania*, w: *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2015, s. 328–352.
- Bonk E., Retowski S., *Emerytura – ulga czy udręka? Postrzeganie emerytury na przykładzie słuchaczy Uniwersytetów Trzeciego Wieku*, „Gerontologia Polska” 2013, nr 1, s. 25–31.
- Bourdieu P., *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, w: *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt*, Hrsg. R. Kreckel, Verlag Otto Schwartz, Göttingen 1983, s. 183–198.
- Braun-Gałkowska M., *Nie wszystkie kwiaty zakwitają razem. Kilka myśli o starości*, Lubelski Uniwersytet Trzeciego Wieku, Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Lublin 2015.
- Bromley D.B., *Psychologia starzenia się*, tłum. Z. Zakrzewska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
- Brzezińska A., Wiliński P., *Wspomaganie rozwoju człowieka dorosłego*, „Edukacja Dorosłych” 1995, nr 3, s. 19–30.
- Coleman J., *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology” 1988, vol. 94, suppl., s. 95–119.
- Commission of the European Communities, *Towards a Europe for ALL Ages. Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*, COM 1999, no. 221 final, http://ec.europa.eu/employment_social/social_situation/docs/com221_en.pdf (dostęp: 5.08.2022).
- Commission of the European Communities, *Commission Memorandum of 30 October 2000 on lifelong learning*, Brussels 2000, https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf (dostęp: 9.08.2022).
- Cyfrowe usługi finansowe a seniorzy. Raport z badań*, Senior Hub – Instytut Polityki Senioralnej, Warszawa 2021, <https://seniorhub.pl/wp-content/uploads/2021/10/zaczyn-raport-fintech-05.pdf> (dostęp: 19.08.2022).
- Czapiński J., Błędowski P., *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*, Warszawa 2014 http://www.diagnoza.com/pliki/raporty_tematyczne/Aktywnosc_spoeczna_osob_starszych.pdf (dostęp: 21.08.2022).
- Domagała-Szymonek K., *Nieodpłatna praca kobiet jest warta trzy razy więcej niż przemysł technologiczny*, <https://www.pulshr.pl/wynagrodzenia/nieodplatna-praca-kobiet-jest-warta-trzy-razy-wiecej-niz-przemysl-technologiczny,80648.html> (dostęp: 10.09.2022).
- Dubas E., *Etapy dorosłości i proces kształcenia*, w: *Dorosły w procesie kształcenia*, red. A. Fabiś, B. Cyboran, Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała – Zakopane 2009, s. 115–132.
- Dubas E., *Uczenie się przez przypadek jako przestrzeń edukacji dorosłych. Perspektywa biograficzna*, w: *Uczący się dorosły w zmieniającym się świecie*, red. A. Fabiś, Stopińska-Pająk, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, Bielsko-Biała 2010, s. 81–99.

- Dzięgielewska M., *Aktywność społeczna i edukacyjna w fazie starości*, w: *Podstawy gerontologii społecznej*, red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr, Warszawa 2006, s. 161–181
- Dzięgielewska M., *Edukacja osób starszych w codzienności*, w: *Edukacja do i w starości*, red. M. Kuchcińska, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, Bydgoszcz 2008, s. 143–156.
- Eurostat, *Adult Education Survey (AES)*, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/adult-education-survey> (dostęp: 22.07.2022).
- Eurostat, *Four in ten young adults hold a tertiary degree*, <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210625-1> (dostęp: 10.09.2022).
- Fabiś A., *Uczenie się osób starszych*, w: A. Chabior, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 76–80.
- Federacja Konsumentów, *Wykluczenie cyfrowe podczas pandemii. Dostęp oraz korzystanie z internetu i komputera w wybranych grupach społecznych*, 2021, <http://www.federacja-konsumentow.org.pl/n,6,1479,1,1,wykluczenie-cyfrowe-podczas-pandemii.htm> (dostęp: 8.09.2022).
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. Śliwa, L. Śliwa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Wrocław, 1997.
- Główny Urząd Statystyczny, *Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL)*, <https://stat.gov.pl/badania-statystyczne/badania-ankietowe/badania-spoeczne/badanie-aktywnosci-ekonomicznej-ludnosci-bael/> (dostęp: 22.07.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Wolontariat w organizacjach i inne formy pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym – 2011*, Warszawa 2012, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/wolontariat-i-praca-niezarobkowa-na-rzecz-innych/wolontariat-w-organizacjach-i-inne-formy-pracy-niezarobkowej-pozagospodarstwem-domowym-2011,1,1.html> (dostęp: 7.08.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Kształcenie dorosłych 2011*, Warszawa 2013, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/ksztalcenie-doroslych-2011,3,2.html> (dostęp: 19.08.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, Warszawa 2014, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnosci-polski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html> (dostęp: 21.08.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Wolontariat w organizacjach – 2016 r. Wstępne wyniki badania „Praca niezarobkowa poza gospodarstwem domowym”*, Warszawa 2016, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/wolontariat-i-praca-niezarobkowa-na-rzecz-innych/wolontariat-w-organizacjach-2016-r-wstepne-wyniki-badania-praca-niezarobkowa-pozagospodarstwem-domowym,2,2.html> (dostęp: 7.08.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Kształcenie dorosłych 2016*, Gdańsk 2018, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/ksztalcenie-doroslych-2016,3,3.html> (dostęp: 10.09.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Charakterystyka ustawicznego szkolenia zawodowego w przedsiębiorstwach w Polsce 2020 (wyniki wstępne)*, Warszawa 2021, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/charakterystyka-ustawicznego-szkolenia-zawodowego-w-przedsiębiorstwach-w-polsce-2020,19,1.html> (dostęp: 22.07.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Ludność według cech społecznych – wyniki wstępne NSP 2021*, Warszawa 2022, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/ludnosc-wedlug-cech-spoecznych-wyniki-wstepne-nsp-2021,2,1.html> (dostęp: 21.08.2022).
- Grzanka-Tykwińska A., Chudzińska M., Podhorecka M., Kędziora-Kornatowska K., *Udział w zajęciach Uniwersytetów Trzeciego Wieku a aktywny styl życia osób starszych*, „Gerontologia Polska” 2015, nr 3, s. 47–50.
- Helliwell J.F., Putnam R.D., *Education and Social Capital*, „Eastern Economic Journal” 2007, vol. 3, iss. 1, s. 1–20.

- Jedlińska L.M., *Seniorzy na granicy wykluczenia społecznego – metody zapobiegania wykluczeniu cyfrowemu*, w: M. Nózki, M. Smagacz-Poziemska (red.), *Starzenie się. Problemat społeczno-socjalny i praktyka działań*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. 125–137.
- Jurek Ł., „Aktywne starzenie się” jako paradygmat w polityce społecznej, „Polityka Społeczna” 2012, nr 3, s. 8–12.
- Kilian M., *Funkcjonowanie osób w starszym wieku*, Difin, Warszawa 2020.
- Kilka słów o projekcie*, <https://latarnicy2020.pl/o-projekcie> (dostęp: 19.08.2022).
- Kołodziejczyk I., *Neuropsychologia starzenia poznawczego*, „Kosmos” 2007, t. 56, nr 1–2 (274–275), s. 49–62.
- Komisja Unii Europejskiej, *Kształcenie dorosłych. Nigdy nie jest za późno na naukę*, KOM 2006, nr 614 wersja ostateczna, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006DC0614&from=EL> (dostęp: 9.08.2022).
- Kościńska E., *Kapitał społeczny seniorów jako źródło wsparcia rodziny*, „Pedagogika Społeczna” 2017, nr 1 (63), s. 97–110.
- Liou Tung-Yuang, Chang Nai-Ying, 2009, *The Applications of Social Capital Theory in Education*, „Hsiuping Journal of Humanities and Social Sciences” 2009, vol. 11, s. 99–122.
- Markiewicz E., *Identyfikacja kondycji życiowej środowiska osób starszych*, „Gerontologia Polska” 2015, nr 2, s. 47–51.
- Okólski M., *Modernizacja społeczeństwa a przejście demograficzne*, w: *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1990, s. 14–40.
- Okólski M., *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Parnowski T., *Jak się starzejemy? Wymiar biologiczny procesu starzenia się*, w: *Edukacja osób starszych. Uwarunkowania – trendy – metody*, Stowarzyszenie Trenerów Organizacji Pozarządowych, Warszawa 2013, s. 9–16.
- Piłat E., *Polisa na lepszą starość. Edukacja w późnej dorosłości jako metoda przeciwdziałania marginalizacji osób starszych na przykładzie Jagiellońskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, w: *Starzenie się. Problemat społeczno-socjalny i praktyka działań*, red. M. Nózki, M. Smagacz-Poziemska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. 111–124.
- Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, *Edukacja dla pracy. Raport o rozwoju społecznym Polska 2007*, Warszawa 2007, s. 130, [www.unic.un.org.pl/nhdr/nhdr2007/Edukacja dla pracy.pdf](http://www.unic.un.org.pl/nhdr/nhdr2007/Edukacja_dla_pracy.pdf) (dostęp: 22.07.2022).
- Program operacyjny Polska Cyfrowa na lata 2014-2020*, https://www.polskacyfrowa.gov.pl/media/107357/POPC_2_2022_REACTEU_15032022.pdf (dostęp: 20.08.2022).
- Richert-Kaźmierska A., Forkiewicz M., *Kształcenie osób starszych w koncepcji aktywnego starzenia się*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2013, nr 131, s. 127–139.
- Rudnik A., *Edukacja w starości – życzenie czy szansa na przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych?*, „Pedagogika Społeczna” 2017, nr 1 (63), s. 111–128.
- Schuller T., Preston J., Hammond C., Brassett-Grundy A., Bynner J., *The Benefits of Learning: The Impact of Education on Health, Family Life and Social Capital*, Routledge Falmer, London 2004.
- Solarczyk-Szwec H., *Wykształcenie jako czynnik włączania i wyłączenia społecznego*, <http://zawszeaktywny.byd.pl/userfiles/files/PUBLIKACJA%2011-WYKSZTA%C5%81CENIE%20JAKO%20CZYNNIK%20W%C5%81C4%84CZANIA%20I%20WY%C5%81C4%84CZANIA%20SPO%C5%81ECZNEGO.pdf> (dostęp: 19.08.2022).
- Szmigielska B., Bąk A., Jaszczak A., *Komputer i internet w życiu e-seniorów – doniesienie z badań jakościowych*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 23, s. 343–366, <https://core.ac.uk/download/pdf/53117813.pdf> (dostęp: 10.09.2022).
- Szukalski P., *Dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) – przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna” 2004, nr 2, s. 11–15;

- Szukalski P., *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009, s. 59–68.
- Tangi L., Janssen M., Benedetti M., Noci G., *Barriers and Drivers of Digital Transformation in Public Organizations: Results from a Survey in the Netherlands*, w: *Electronic Government. 19th IFIP WG 8.5 International Conference, EGOV 2020 Linköping, Sweden, August 31 – September 2, 2020 Proceedings*, eds. G.V. Pereira et al., Springer, Berlin – Heidelberg 2020, s. 42–56.
- Tracz-Dral J., *Aktywność osób starszych*, Opracowania Tematyczne 672, Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, Kancelaria Senatu, Warszawa 2019, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/170/plik/ot-672.pdf> (dostęp: 29.08.2022).
- Tyliłkowska A., *Jak się starzejemy? Aspekty psychologiczne*, w: *Edukacja osób starszych. Uwarunkowania – trendy – metody*, Stowarzyszenie Trenerów Organizacji Pozarządowych, Warszawa 2013, s. 17–26.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, *International Standard Classification of Education ISCED 2011*, UNESCO Institute for Statistics, Montreal 2012, <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf> (dostęp: 5.08.2022).
- Wawrzyniak J.K., *Adaptacja do starości*, w: A. Chabior, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 32–36.
- World Health Organization, *Active ageing: a policy framework*, Geneva 2002, http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/67215/1/WHO_NMH_NPH_02.8.pdf (dostęp: 5.08.2022).
- Związek Banków Polskich, *InfoSenior 2020. Raport ZBP. Edycja III*, <http://bde.wib.org.pl/wp-content/uploads/2020/01/200121-raport-infoseniior-2020.pdf> (dostęp: 19.08.2022).